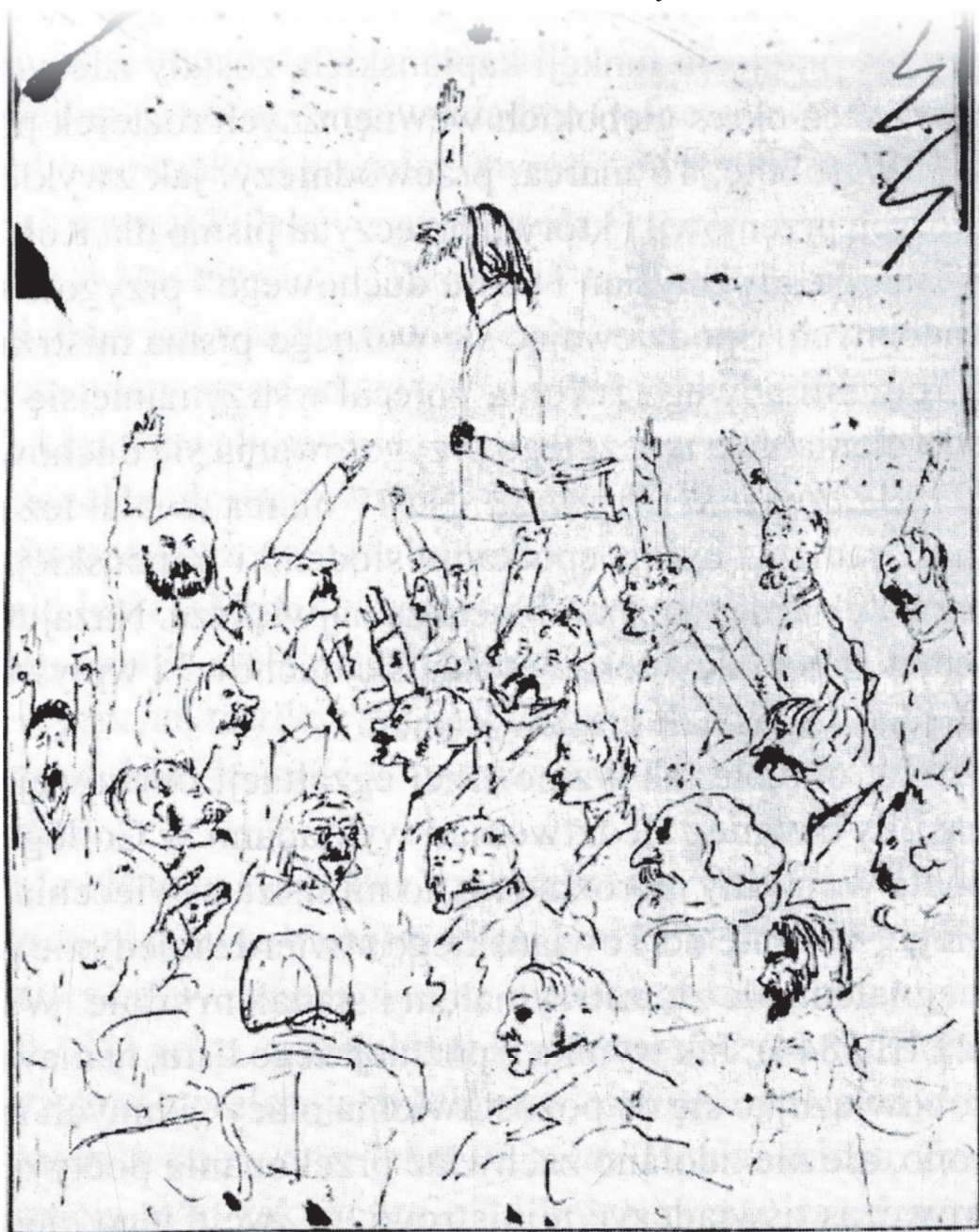

У чарговы, чацвёрты выпуск альманаха «Асоба і час» увайшлі матэрыялы, прысвечаныя выдатным дзеячам гісторыі і культуры, чые лёсы звязаныя з беларускай зямлёй. Сярод іх Аляксандра Нарбут, Адам Міцкевіч, Уладзіслаў Плятэр, Вацлаў Ластоўскі, Яўген Барычэўскі, Зоська Верас, Ларыса Геніюш, Васіль Быкаў. Пра свае сустрэчы і ўражанні распавядаць чытачам нашыя сучаснікі удзельнікі змагання пад Монтэ-Касіна Мікалай Махнач, журналісты Валянціна Трыгубовіч і Андрэй Расінскі, вядомы філолаг Аляксей Каўка.

*Гэты выпуск беларускага біяграфічнага альманаха
«Асоба і час» укладальнік і аўтары прысвячаюць памяці
выдатнага беларускага гісторыка і архівіста,
нястомнага вяртальніка забытых імёнаў,
аднаго з першых аўтараў нашага праекта
Віталя Уладзіміравіча СКАЛАБАНА
(1947–2011)*

Водгуме стагоддзяў

АЛЯКСАНДРА НАРБУТ — АКАДЭМІК БЕРЛІНСКАЙ АКАДЭМІІ НАВУК

Міхаіл Балінскі ў працы «Даўняя Віленская акадэмія» пра Аляксандру Нарбут пісаў наступнае: «...у той час у Вільні кожны адукаваны месціч, кожны, хто меў адносіны да навукі, быў моцна ўсхваляваны навіной, якая толькі што разышлася па горадзе, што агульнавядомая сваімі талентамі і адукаванасцю высакародная літоўская панна Аляксандра Нарбутоўна¹, дачка подкаморага лідскага, была абрана сябрам Акадэміі навук у Берліне на пасяджэнні 19 студзеня 1788 г., і патэнт на тое з рук прускага князя Генрыху атрымала. Усцешыла гэта шмат асоб і асабліва шматлікую сям'ю. Некаторыя здзіўляліся гэтаму і лічылі гэта не жаночай справай, а ў некаторых, як гэта часта бывае ў свеце, гэты факт узбуджаў зайздрасць, калі не здзек»².

Жанчына-акадэмік у XVIII стагоддзі!

Нарбуты — старажытны род, дакладней некалькі, родаў, не маючых роднасных сувязяў, з іх лідскія — самы разгалінаваны, старажытны і шматлікі шляхецкі род Нарбутаў. Род лідскіх Нарбутаў пачынаецца з XV ст. Легендарныя прадстаўнікі роду — з X ст., напрыклад яго заснавальнік — Доўспрунг — нібыта прыбыў у Літву з Рыма разам з Палямонам у 924 г. Першы «гістарычны» Нарбут (нарадзіўся каля 1430 г.) валодаў маёнткамі Арняны і Калтыняны каля Вільны. Адзін з яго сыноў — Войцех — набыў маёнтка Лебедзь і пасля ўцёкаў Міхала Глінскага з Літвы, атрымаў ягоны маёнтка Забалаць у Лідскім павеце. Ягоны ўнук Пётр (нарадзіўся каля 1540 г.) пабудаваў касцёл у Забалаці і лічыцца родапачынальнікам Нарбутаў на Лідчыне³.

Бацька Аляксандры — Тадэвуш Нарбут⁴ (каля 1740 — ?) герба «Трубы», палкоўнік пяцігорскі, лідскі падстоі з 1768 г., стольнік з 1778 г., падкаморы Лідскага павета (1782–1792) і каралеўскі шамбелян, сын Казіміра Юзафа Нарбута (каля 1700 — ?). Ад першага шлюбу ў Тадэвуша Нарбута каля 1760 г. нарадзіліся тры дачкі: Канстанцыя⁵, Аляксандра⁶ і Тэкля, ад другога шлюбу, з Кацярынай Вяжэвіч, — сын Войцех⁷, каралеўскі шамбелян, пасол сейма 1788 г. ад Лідскага павета, дачка Ганна і сын Станіслаў (? — 1858), смаленскі канонік і пробашч касоўскі.

¹ Alexandra Narbutówna (у Балінскага — з адным «b», у іншых крыніцах — з двума).

² Balinski Michal. Dawna academia Wilenska. Petersburg, 1862. S. 322. «Wszakże mało może zważano na, to cu czytał, bo właśnie wtenczas w Wilnie każdy światły mieszkaniec, albo majncy pretensya do nauki, mocno był zajęty osobliwa wiadomością, która tylko co rozeszła się w mieście, że znajoma wszystkim z talentów i nauki, zacna litewska panna, Alexandra Narbutówna, podkomozanka lidzka, wybrana została na towarzyszkę akademii nauk w Berlinie, na posiedzenia jej dnia 19 stycznia r. 1788, i patent na to z rak księżecia Henryka pruskiego otrzymała. Pochlebiali to wielu osobom, a mianowicie całej licznej rodzinie, dziwiło niektórych jako nieoswojonych z tym rodzajem szczytu dla kobiet, a w innych nawet, jak to nieraz bywa na świecie, obudzało uczucie jakiejś zazdrości, jeżeli nie szyderstwa».

³ Нарбут А. Н. Нарбут Н. И. Нарбуты Лидские // Наш Радавод. Кніга 6. Ліда. 1994. С. 44–45.

⁴ Genealogia potomków Sejmu Wielkiego // <http://www.sejm-wielki.pl:2318/sejmwielki?p=tadeusz;n=narbut+h.+zadora>

⁵ Genealogia potomków Sejmu Wielkiego // <http://www.sejm-wielki.pl:2318/sejmwielki?p=konstancja;n=narbut+h.+zadora>

⁶ Genealogia potomków Sejmu Wielkiego // <http://www.sejm-wielki.pl:2318/sejmwielki?p=aleksandra;n=narbut+h.+zadora>

⁷ Genealogia potomków Sejmu Wielkiego // <http://www.sejm-wielki.pl:2318/sejmwielki?p=wojciech;n=narbut+h.+zadora>

Войцех Нарбут (1762–26.02.1837) выходзіў у Вільні ў калегію ордэна піяраў, потым у 1774–1776 гг. вучыўся ў Варшаве у «Калегіум Нобіліум» і звярнуў на сябе ўвагу караля Станіслава Аўгуста, у якога з дапамогай Чартарыйскіх каля 1775 г. стаў пажам, а потым шамбелянам і даверанай асобай караля. У 1788 г. Войцех быў абраны на Чатырохгадовы сейм (1788–1792) паслом ад Лідскага павета і прысутнічаў на пасяджэнні сейма 3 мая 1791 г., быў прыхільнікам канстытуцыі. Потым ён стаў паслом на Гарадзенскім сейме. У 1794 г. падарожнічаў разам з князем Адамам Чартарыйскім за мяжой. З 1801 г. Войцех Нарбут быў прызначаны выхавальнікам князя Дамініка Радзівіла, сына Гіераніма. Тры гады (1810–1812) служыў маршалкам Лідскага павета.

Па жаданні сяброў Войцех напісаў займальныя і гістарычна цікавыя мемуары аб прыдворным жыцці часоў караля Станіслава Аўгуста. Пад назвай «Успаміны аб сваёй службе пажом пры каралі Станіславе» («Pamiętnik o służbie swej przy Kroli Stanisławie, jako Paź») іх планаваў выдаць Ю. Крашэўскі, але яны засталіся ненадрукаванымі⁸. Акрамя таго, Нарбут перавёў з французскага «Разважанне над Евангеллем...» абата Дюкена (Abbe Duquesne. «L’evangile medite et distribue pour tous les jours de l’annee, suivant la concorde des quatre evangelistes»). Таксама Войцех славіўся сваімі разьбянымі працамі, якія высока ацэньвалі калекцыянеры⁹.

Лідскі падкаморы быў дастаткова багатым чалавекам. Вераемна, ён меў дом у Лідзе, бо ў 1790 г. яму, паводле інфармацыі Ч. Малеўскага, у Лідскай парафіі належала Зарэчча (прыгарад Ліды). Таксама ён валодаў ваколіцамі Бельскія і Плясавічы, фальваркамі Сукурчы і Востраў. Сукурчы былі цэнтрам вясковай акругі (тут жылі больш як 500 чалавек)¹⁰ і даўнім паселішчам. У другой палове XX ст., калі Сукурчаў як населенага пункта ужо не існавала, у народзе захоўвалася памяць пра тое, што адзін з тутэйшых будынкаў, быў вельмі стары і на бэльцы нібыта пазначана дата — XVI ст.¹¹. Апошнім уладальнікам фальварка Сукурчы быў легендарны герой Другой сусветнай вайны Вітольд Пілецкі¹².

⁸ Тым не менш, відавочна, Крашэўскі карыстаўся гэтымі мемуарамі, калі пісаў сваю шматтомную «Польшчу падчас трох падзелаў...» (Józef Ignacy Kraszewski. Polska w czasie trzech rozbiorow, 1772–1799). У працы Крашэўскага неаднаразова ўзгадваюцца прадстаўнікі сям’і Лідскага падкаморага.

⁹ Гл.: Русский биографический словарь / Под ред. А. А. Половцова. М., 1910. Т. 15. С. 61.

¹⁰ Гл.: Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego... Warszawa, 1890. Т. 11. S. 561.

¹¹ Гл.: Пацюпа Юры. Tahafut al-Tahafut // Arche. 2006. № 4. С. 205.

¹² Witold Pilecki (13.05.1901, г. Аланец, Расія — 25.05.1948, асуджаны камуністычнай уладай Польшчы да смяротнага пакарання). Нарадзіўся ў горадзе Аланец у Карэліі, куды яго сям’я (Шляхецкі род герба «Ляліва») была высленая царскімі ўладамі за ўдзел у паўстанні 1863 г. З 1910 г. жыў у Вільні, вучыўся ў камерцыйнай школе. У 1914 г. стаў членам забароненага царскімі ўладамі харцёрскага руху, а ў 1921 г. здаў экзамэн на атэстат сталасці. На працягу 1918–1921 гг. служыў у польскім войску. Як кавалерыст удзельнічаў у абароне Гродна. 5 жніўня 1920 г. паступіў у 211-ы полк уланаў і ў яго шэрагах удзельнічаў у Варшаўскай бітве 1920 г., у боі ў Рудніцкай пушчы і ўзяцці Вільні. Двойчы ўзнагароджаны Крыжам за адвагу (Krzyż Zasługi). Пасля вайны дэмабілізаваны. У 1934 г. прысвоена званне падпаручніка запasu. Ён заставаўся ў спісе ваеннаабавязаных у лідскім павятовым ваенным камісарыяце з прызначэннем у 26-ы полк велікапольскіх уланаў (26 Pułk Ułanów Wielkopolskich) у горадзе Баранавічы. У жніўні 1939 г. паўторна мабілізаваны, змагаўся супраць немцаў у кампаніі 1939 г. камандзірам узвода ў эскадроне дывізіённай кавалерыі 19-й пяхотнай дывізіі арміі «Прусія» (szwadron kawalerii dywizyjnej 19 Dywizji Piechoty Armii «Prusy»). Апошнія баі яго атрад правёў як партызанскі. Пілецкі распусціў свой узвод 17 кастрычніка 1939 г. і перайшоў на канспірацыю. Пасля заканчэння кампаніі 1939 г. прабраўся ў Варшаву і стаў адным з заснавальнікаў падпольнай арганізацыі Сакрэтная польская армія (Tajna Armia Polska). 19 верасня 1940 г. падчас вулічнай аблавы ён добраахвотна здаўся немцам з мэтай патрапіць у якасці вязня ў канцэнтрацыйны лагер Асвенцім для атрымання інфармацыі і правядзення падпольнай працы. Ён быў дастаўлены ў гэты канцлагер у ноч з 21 на 22 верасня 1940 г. У ноч з 26 на 27 красавіка 1943 г. Пілецкі ўцёк з лагера і першым праінфармаваў

Фальварак Востраў знаходзіўся за 1 км ад Сукурчаў. Теадор Нарбут так пісаў пра гэты фальварак: *«Востраў, у навецце Лідскім, на захад ад Ліды недалёка ад Мыта, за левым берагам ракі Дзітва, раней уласнасць скарбу літоўскага, дзе быў вялікі палац і да гэтага часу фундамент і склепы захаваліся, гарод меў памер 9 моргаў, у апошнія часы належыла да Тадэвуша Нарбута, падкаморага лідскага. Зараз, пасля здрабнення праз exdywizye, ёсць невялікім фальфаркам...»*¹³. У Востраве Тадэвуш Нарбут на свае сродкі фундаваў капліцу¹⁴. Паводле гісторыка Теадора Нарбута (унучаты племеннік Тадэвуша Нарбута), менавіта ў Востраве было падпісанае знакамітае Востраўскае пагадненне 1392 г., якое паклала канец братазайчай вайне паміж Вітаўтам і Ягайлам. У 2007 г. мне ўдалося знайсці месца, дзе стаяў легендарны ў нашай гісторыі фальварак Востраў¹⁵.

Належаў Тадэвушу Нарбуту і фальварак Лаўчылавічы каля Ліды, але потым ён быў аддадзены ў якасці забеспячэння доўгу ў 26 000 злотых барону Іосіфу Адэльберту Уладзіславу Грозмані — палкоўніку войска Рэчы Паспалітай.

Паўстанец 1863 г., аўтар каштоўных мемуараў, Мірон Браніслаў Нарбут так напісаў пра бацьку і сына Нарбутаў: *«У даўнія часы шляхта лідская была ахвочая на сеймах да спрэчак і схільная не толькі да недысцыплінаванасці і келіха, але і да абароны межаў Рэчы Паспалітай ад нашэсця ворагаў: у канфедэрацыі Барскай, у паўстанні Касцюшкі, і ў пазнейшых баях з акупантам несла сваё жыццё на ахвяру Краю. Паведамляючы на сеймах меў прадстаўнікоў, якія голасна адстойвалі недатыкальнасць межаў Рэчы Паспалітай, — гэта Тадэвуш Нарбут, падкаморы лідскі, пасол на сейм вальны 1776 г. Пры ратыфікацыі першага падзелу Рэчы Паспалітай ён выступіў супраць, і за гэта пераследаваўся ўладамі, потым шамбелян караля Станіслава Аўгуста — Войцех Нарбут, пасол — актыўны грамадскі дзеяч, прамоўца на сейме варшаўскім 1791 г., на якім адбылася без пралівання крыві польская грамадзянская рэвалюцыя, прыняў-*

саюзнікаў пра тое, што робіцца ў лагеры смерці. У 1943–1944 гг. Пілецкі служыў у III адзеле Кедыв (Кедуў) Галоўнага камандавання Арміі Краёвай (у тым ліку намеснікам камандзіра разведкальна-інфармацыйнай брыгады «Камелеон» — «Вожык»), удзельнічаў у Варшаўскім паўстанні 1944 г. У перыяд 1944–1945 гг. знаходзіўся ў нямецкім палоне, потым служыў у 2-м Польскім корпусе (2 Korpus Polski) у Італіі. У кастрычніку 1945 г. вярнуўся ў Польшчу з мэтай барацьбы з камуністамі. Восенню 1945 г. арганізаваў выведвальную сетку і пачаў збіраць інфармацыю пра становішчы ў Польшчы, у тым ліку пра салдатаў Арміі Краёвай, зняволеных у лагерх НКВС на тэрыторыі Польшчы і высланых ў СССР. Ён атрымліваў выведвальную інфармацыю з Міністэрства грамадскай бяспекі (Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego), Міністэрства народнай абароны (Ministerstwo Obrony Narodowej) і Міністэрства замежных спраў (Ministerstwo Spraw Zagranicznych).

Пілецкі ігнараваў загад генерала Уладзіслава Андэрса пакінуць Польшчу ў сувязі з пагрозай арышту. Ён думаў скарыстацца амністыяй 1947 г., але вырашыў не выходзіць з падполля. 8 мая 1947 г. быў арыштаваны, пачаліся допыты з катаваннямі. 15 мая 1948 г. Пілецкі прысуджаны да смяротнага пакарання.

30 ліпеня 2006 г. прэзідэнт Польшчы Лех Качыньскі пасмяротна ўзнагародзіў Вітольда Пілецкага Ордэнам Белага арла.

У кнізе «Six Faces of Courage» брытанскі гісторык прафесар Майкел Фут (Michael Foot) аднёс Вітольда Пілецкі да ліку шасці самых адважных герояў другой сусветнай вайны.

¹³ Narbutt Teodor. Dzieje starożytne narodu litewskiego. Wilno, 1839. T. 5. S. 491. «Ostrow w powiecie Lidzkim, na zachód Lidy niedaleko Myta, za lewym brzegiem rzeki Dzitwy, niegdyś ogromna majątność skarbu litewskiego, gdzie były pałace obszerne, jak dotąd fundamenta i sklepy przekonywają, ogród owocowy miał zawierać w sobie 9 morgów przestrzeni, pod ostatnie czasy należała do Tadeusza Narbutta, Podkomorzego Lidzkiego. Dziś w zdrobnieniu przez exdywizye jest niewielkim folwarkiem...».

¹⁴ Гл.: Kurczewski J. Biskupstwo Wileńskie. Wilno, 1912. S. 486.

¹⁵ Гл.: Лаўрэш Леанід. Месца заключэння Востраўскага пагаднення 1392 г. // Гістарычны альманах. Т. 13. 2007. С. 109–118.

шая векапомную Канстытуцыю 3 Мая, якая дазволіла ўшыляхціць цэлы народ, даць яму грамадзянскія свабоды, якімі дагэтуль карысталася выключна шляхта»¹⁶.

Сын Канстанцыі Нарбут Леон Дэмбоўскі напісаў цікавыя мемуары, які служачь крыніцай па гісторыі яго сям'і. Пра свайго дзеда «пакудзелі» ён пісаў: «Тадэвуш Нарбут, падкаморы лідскі... быў паслом на сейм 1776 г., дзе не падпісаўся пад ратыфікацыяй першага падзелу Рэчы паспалітай і таму меў за гэта шмат непрыемнасцяў. Лідскі падкаморы жыў у радзінным маёнтку Сукурчы і па жонцы меў вёску Котлуў, а каля 1773 г. дакупіў ад Пясецкіх фальварак Востраў, нічога не заплаціўшы, у крэдыт. Некалькі разоў быў паслом і ўсё жыццё траціў на арганізацыю партый, кіраванне сеймікамі і выбарамі ў Трыбунал літоўскі. З лістоў дзеда... відаць, што свае галоўныя высылкі накіроўваў ён то на падтрымку каралеўскай партыі, то партыі Чартарыйскіх, якая часам супрацьстаяла шчыралітоўскай партыі князя Радзівіла. Акрамя гэтага, умеў праз асабістыя роднасныя сувязі Нарбутаў на Літве вырашаць праблемы. Аднак у выніку страціў фартуну. Адзін яго сын быў шамбелянам пры каралю, іншы прысвяціў сябе духоўнаму званню. Дзвюх дачок, адну маю маці Канстанцыю і іншую, старэйшую, Аляксандру, узяла на выхаванне княгіня Ізабэла Чартарыйская. Яны разам з князёўнамі Тэрэсай і Марыяй атрымалі адукацыю і былі іх неразлучнымі сяброўкамі»¹⁷.

Такім чынам, сёстры Канстанцыя і Аляксандра выхоўваліся і атрымалі адукацыю пры двары княгіні Ізабэлы Чартарыйскай з Флемінгаў (1745–1835) у Пулавах. У другой палове XVIII ст. князь Адам Казімір Чартарыйскі разам з жонкай стварыў у Пулавах сапраўдны асяродак навукі і мастацтва. Пры княжым двары жылі і працавалі мастакі Я. Норблін, З. Фогель, К. Вайнякоўскі, Я. Рыхтар, пісьменнікі Ф. Княжнін, Я. Вароніч, Я. Нямцэвіч, архітэктары Ч. Айгнер, Я. Хемпель, музыканты Вінцэнт і Францішак Лясловы. У палацы была выдатная бібліятэка, фінансаваліся навуковыя даследаванні ў галіне філалогіі, літаратуры, гісторыі. Да навуковай працы прыцягваліся найлепшыя навукоўцы Еўропы. Тут атрымлівала адукацыю і выхаванне таленавітая моладзь. Таму ў XIX ст. Пулавы зваліся «польскімі Афінамі». Пулаўская школа набыла агульнаеўрапейскае прызнанне, калі Чартарыйскія стварылі яе філіялы ў Францыі і Англіі¹⁸.

З Тадэвушам Нарбутаў, бацькам Аляксандры, князя Чартарыйскага звязвалі агульныя дзяржаўныя клопаты: «бацька (Чартарыйскі. — Л. Л.) у Вільні, быў старшынёй суда Літвы. Ён гарача аддаваўся выкананню сваіх абавязкаў... віцэ-прэзідэнтамі суду тады былі: у Гародні — Швейкоўскі, вельмі выдатны чалавек, а ў Вільні — Нарбут, бацька паннаў, якія выхоўваліся ў доме маіх бацькоў»¹⁹. Графіня Анна Патоцкая, якая асабіста добра ведала Чартарыйскіх, пісала: «Тут можна было назіраць сапраўдную арыстакратыю... Калі князь... даваў падтрымку якой-небудзь небагатай, але вышароднай сям'і, ён тайна дзякаваў ёй (сям'і. — Л. Л.) за выказаны давер»²⁰.

У мемуарах, сын Адама Казіміра Чартарыйскага, Адам Юры (Ежы) Чартарыйскі²¹ (1770–1861), пісаў: «Знаходжанне майго бацькі ў Літве прыцягнула да нас вялікую колькасць выхадцаў гэтай правінцыі... З Літвы, каб атрымаць у нас выхаванне, прыехала таксама некалькі маладых людзей. Іх прысутнасць ажыўляла Пулавы ў вольныя ад

¹⁶ Narbutt Miron Bronisław. Lida i Lidziane. // Ziemia Lidzka. 1997. № 26–27. 1997.

¹⁷ Dembowski Leon. Moje wspomnienia. 1898. Petersburg. T. I. S. 8–9.

¹⁸ Гл.: Графиня Анна Патоцкая. Мемуары. 1794–1820. М., 2005. С. 44.

¹⁹ Чарторижский Адам. Мемуары. М., 1998. С. 20.

²⁰ Графиня Анна Патоцкая. Мемуары. 1794–1820. М., 2005. С. 44.

²¹ Будучы міністр замежных спраў Расейскай імперыі.

заняткаў гадзіны»²². Звычайна ў княгіні выходзілася 12 дзяўчат. Калі яны завяршалі адукацыю, княгіня клапацілася, каб дзяўчаты добра выйшлі замуж. Панны жылі ў асобным будынку пад апекай Францішкі Марыі Янушэўскай, якая разам са сваім мужам Філіпам займалася таксама і адукацыяй дзяўчат²³. Асноўнай навучальнай, якую вывучалі дзяўчаты, была французская мова, модная ў той час і неабходная для чытання кніг. Вельмі добра выкладалі польскую мову, і княгіня заахвочвала паненак больш гаварыць і пісаць па-польску. Князь вельмі цікавіўся ўзроўнем адукацыі пулаўскіх дзяўчат, пра што сведчаць асабістыя віншаванні, якія ён накіроўваў выпускніцам. Па заканчэнні тэрміну адукацыі выхаванкі дзякавалі князю і ягонаму дому за «*гонар атрымаць выхаванне ў Пулавах*»²⁴.

Вядома, што княгіня Ізабэла Чартарыйская вельмі добра ставілася да сясцёр Нарбут. Яны жылі з Чартарыйскімі як члены іх сям'і, абедалі за княжым сталом²⁵ сталом і былі сяброўкамі маладых князёўнаў²⁶.

Адам Чартарыйскі ўспамінаў пра жыццё ў адным з маёнткаў сям'і, Павонзках (пад Варшавай): «*Кожны з дзяцей меў хатку з садам, а пасярэдзіне на ўзвышэнні, над сажалкай, вада якой, сцякаючы ў маленькую рэчку, арашала ўсе пасадкі... каб упрыгожыць гэты маёнтка, мая маці завяла ў ім штучныя разваліны... кожная з хатак... калонія мела сваю адмысловую эмблему. У сястры Марыі эмблемай была выява берасцянікі з надпісам: "Весялосць". Мне далі галінку дуба з надпісам: "Цвёрдасць". Над хатай маці была намаляваная курыца з куранятамі. Над халупай сястры Тарэзы — кошык з белымі ружамі і надпісам: "Дабрыня"... панны Нарбут мелі таксама свае хаткі... Усё гэта было прыдумане і ўладкаванае маёй маці*»²⁷.

Сёстры Нарбут бралі ўдзел у сямейных пастаноўках: «*У Павонзках... ставілі оперу пад назвай "Зміра і Азор". У адным з актаў гэтай оперы на сцэне з'яўляліся і дзве з маіх сясцёр з паннай Нарбут. Сцэна ўяўляла з сябе зачараваны замамак, дзе сёстры павінны былі суцяшаць Зміру*»²⁸. «*Неяк, пасля адной з тэатральных п'ес, калі ўжо ўсе раз'ехаліся, успыхнуў пажар. Агонь з'явіўся ў бакавым крыле хаты, дзе жылі мае сёстры. Сёстры з гувернанткай, мадэмуазэль Піці і іх сяброўкі, панны Нарбут, ратуючыся, павінны былі ўцячы на іншы канец двара... пасля пажару, Аляксандра, малодшая з сясцёр Нарбут, была ў адчай і, думаючы, што мы пазбавіліся ўсёй нашай*

²² Чарторижский Адам. Мемуары. М., 1998. С. 28.

²³ Гл.: Zofia Gołębiowska. Oświata i wychowanie w Puławach oraz kluczu końskowolskim w czasach Czartoryskich. Puławy, 2005. S. 35.

²⁴ Гл.: Zofia Gołębiowska. Oświata i wychowanie w Puławach oraz kluczu końskowolskim w czasach Czartoryskich. Puławy, 2005. S. 36.

²⁵ Гл.: Puławy (1762–1830). Monografia z życia towarzyskiego, politycznego i literackiego na podstawie archiwam ks. Czartoryskich w Krakowie. Opracował Ludwik Dębicki. Lwów, 1887. T. 1. S. 177. / У 1793 г. Канстанцыя была ўжо замужам, «*pp. Dembowscy*»: «Pierwszy stol panski: JO ksiestwo, ksiazeta mlodzi, ksiezna Wirtemberska, pp. Dembowscy, marszalek, Skuczewicz, Rembielinski, Kniaznin, Gutowski, Szpiunek, Zalewski, Ciesielski, Orlowski major, ks. Piramowicz, panna Narbutowna, Gasparowna, p. Kling, p. Ferber, ksiezniczka Zofia, Madame Petit, pp. staroscianka (Stadnicka) i Bardeleben, przyjaciol lub gosci 7 osob przecietnie codzien».

²⁶ Puławy (1762–1830). Monografia z życia towarzyskiego, politycznego i literackiego na podstawie archiwam ks. Czartoryskich w Krakowie. Opracował Ludwik Dębicki. Lwów, 1887. T. 1. S. 117. / «Pannami księżny były dwie siostry Narbutowny dwie panny Paszkowskie, francuzka panna Parisot, i do pilnowania małych dzieci pani Pichel z corka».

²⁷ Чарторижский Адам. Мемуары. М., 1998. С. 15–16.

²⁸ Чарторижский Адам. Мемуары. М., 1998. С. 18.

маёмасці, казала, каб мае бацькі пераехалі ў вёску яе бацькоў Сукурчы (*Sukurcze*), у Лідскай акрузе»²⁹.

У зборніку Марыі і Уладзіслава Тамкевічаў «Даўняя Польшча ў анекдотце» ёсць нават анекдот з пулаўскага жыцця пра Аляксандру: «У Чартарыйскіх у Пулавах пэўны час стала жыла панна Аляксандра Нарбутоўна. Была яна ўсімі паважаная і любімая, аднак князь Адам не мог ёй дараваць таго, што яна зашмат ужывала тытунь, таму аднойчы сказаў пра панну Аляксандру: “Калі б іншыя часткі цела ў нашай панні Аляксандры, былі неўтаймаваныя гэтак жа, як нос, то якая ж панна была б!” »³⁰.

Аляксандра Нарбут стала вядомай актрысай, перакладчыцай і літаратарам. Яе прозвішча ёсць у спісе літаратараў Яна Савінскага³¹. У «Гісторыі польскай літаратуры...» Фелікса Бянткоўскага³² ёсць інфармацыя пра пераклад п’есы дэ Жанліс «Зэлія, альбо Шчырасць». Выхадныя дадзеныя гэтага перакладу наступныя: «*Zelia, czyli Szczerość (Zelia, albo Szczera; Zelia czyli Osobliwsze wychowanie)*. Kom. w 5 a. Narbutówna Al. (1790). Ładowski R. Warszawa, 1793». Удалося вызначыць некаторыя ролі і спектаклі, у якіх іграла Аляксандра. Гэта роля Тэлезіі ў оперы з трох актаў «Маці Спартанка» Францішка Княжніна. У гэтай жа оперы ігралі таксама яе старэйшая сястра Канстанцыя Нарбут (па мужу — Дэмбоўская), таксама таленавітая і папулярная актрыса і кампазітар, і сама княгіня Ізабэла Чартарыйская (у ролі Тэоны), спектакль ставіўся ў тэатры Пулаў³³.

У паэме Ф. Княжніна «Паветраны шар, ці Пулаўскія вечары» апавядаецца пра палёт паветранага шара ў Пулавах. Тут сёстры, як і ўсе іншыя насельнікі Пулаў, фігуруюць пад імёнамі грэцкіх герояў: Аляксандра — гэта Кліядора, а Канстанцыя — Ірыс³⁴. Нарбутоўны ў паэме занатоўваюць падзеі: «*Ірыс — алоўкам, а яе сястра — пяром, Ірыс — як мастак, а сястра яе Кліядора — як дзеянісальніца*»³⁵. Паэма апісвала рэальныя падзеі 1784 г. Чартарыйскія вельмі цікавіліся апошнімі навінамі з Францыі пра палёты толькі што вынайздзенага братамі Мангальф’е паветранага шара. І ў Пулавах з ініцыятывы Канстанцыі Нарбут было заснаванае «Таварыства паветраных шароў» (*Towarzystwo Balonowe*). Агульнымі намаганнямі пулаўскай моладзі пад кіраўніцтвам прафесара ле’Гулера (L’Huillier) быў зроблены і запушчаны ў паветра шар з катом Феліцыянам у кошыку. Шар нейкі час лётаў у паветры над прысядзібным садамі, а калі прыземліўся, кот уцёк ад гаспадароў і схавалася на дрэве³⁶. Палёт паветранага шара з катом Феліцыянам быў адным з першых у нашай частцы Еўропы, і падзея мела вялікі разгалас у магнацкіх колах Рэчы Паспалітай. З гэтай нагоды Княжнін стварыў

²⁹ Чарторижский Адам. Мемуары. М., 1998. С. 15.

³⁰ Maria Tomkiewiczowa, Władysław Tomkiewicz. Dawna Polska w anegdocie. Warszawa, 1968. S. 287–288. «U Czartoryskich w Puławach przez pewien czas przebywała w charakterze rezydentki panna Aleksandra Narbutówna. Była ona przez wszystkich szanowana i lubiana, jednakże książę Adam nie mógł jej datować tego, że ustawicznie zażywała tabakę. Toteż mawiał on o pannie Aleksandrze:

“— Zęby inne członki u naszej panny Aleksandry tak jak nos były niewstrzeżnieliwe, co by to za panna była!”».

³¹ Sowiński Jan. O Uczonych Polkach. Warszawa, Krzemieniec i N. Gluncksber, 1821.

³² Гл.: Bentkowski Fielix. Historia literatury polskiej w spisie dzieł drukiem ogłoszonych. Warszawa i Wilnia, 1814. S. 566.

³³ Гл.: Dzeila Franciszka Dyonizego Kniазnina. T. IV. Warszawa, 1828. S. 5.

³⁴ Гл.: Dzeila Franciszka Dyonizego Kniазnina. T. III. Lipsk, 1837. S. 7

³⁵ Гл.: Dzeila Franciszka Dyonizego Kniазnina. T. II. Warszawa, 1828. S. 32.

³⁶ Гл.: Skrzydlata Polska. 1984. № 6.

паэму «Паветраны шар, ці Пулаўскія вечары», якую прысвяціў княжне Марыі Чартарыйскай³⁷.

Леан Дэмбоўскі пісаў пра абставіны шлюбу сваёй маці, Канстанцыі Нарбут: *«Мая маці была прыгожая і стройная, мела вялікі поспех, але найбольш для яе значыла, што яна змагла знайсці сяброўства сваіх дабрачынцаў, і сяброўства было заснаванае на павазе і схільнасці сэрца, якая засталася нязменнай аж да смерці»*. Калі ў 1784 г. князеўна Марыя Чартарыйская выйшла замуж за Людвіка, князя Вітэнбергскага, роднага брата будучай рускай царыцы (жонкі будучага імператара Паўла I, у той час — вялікага князя і маці будучага цара Аляксандра I), князь Людвіг быў на службе ў Прусіі, і таму ёй давалася пакінуць айчыну. Яе сяброўкай заўсёды была Канстанцыя Нарбут. Яны разам нейкі час жылі ў Берліне. Дэмбоўскі працягваў: *«Манархам тады быў Фрыдрых II — вялікі знаўца і аматар жаночага полу. Падчас гэтага знаходжання ў Берліне Канстанцыя пазнаёмілася з афіцэрам прускай гвардыі графам Чакам (Chack) і разбіла яго сэрца сваёй прыгажосцю. Калі маладая жанчыны вярнуліся ў Варшаву, за імі прыехаў і закаханы граф Чак. Пайшла чутка, што вяселле графа і Канстанцыі — ужо вырашаная справа. Нават кароль Станіслаў узяў прускага графа пад сваю пратэкцыю. Канстанцыя была не супраць, перспектыва стаць графіняй, багатай і ўплывовай жанчынай, ёй спадабалася. Аднак у Сукурчах перспектыва вяселля з прусаком не выклікала захаплення. Лідскі падкаморы сказаў, што свайго дазволу не дасць, пакуль немца не пазнае. З такіх далёкіх краёў, казаў ён, і хто яго там ведае, граф або не граф, а можа, галыш які? Зрэшты дадаваў: “Ці ж мор на літвінаў, каб панну за немца выдаваць?”*. З думкай падкаморага была згодная лідская шляхта, якая нястомна гасцявала ў Сукурчах і выносіла меркаванне па ўсіх пытаннях. Дарэмна лідская падкаморава, маці Канстанцыі, стаўшы на бок дачкі, казала, што князеўна Масальская была выдадзеная за нейкага француза (князя дэ Лігнэ), а Радзівіл пайшла за расейца Ферзена, тое самае зрабіла і Бжастоўская, — ніхто яе не падтрымаў. Выданне дачкі замуж за

³⁷ Фрагменты:

[...] Kto by się kiedy tej spodziewał myśli,
Żebyśmy mieli po powietrzu latać?
Ku temu już ludzie na ostatek przyśli,
Że się dziś mogą z ptakami pobratać.
Cudowną Banię pióro me okryśli,
Jak ma wybujać i wiatry zamiatać.
Śpiewam tę Radę co ją budowała:
Dowcip tu pracę i nagrodą chwala.

[...] Lecz co zna dobrze świat stary i nowy,
Co myśli pięknie i co gładko pisze:
Z temi się ozwie **Kliodora** słowy:
Przezacne siostry, baczni towarzysze,
Czegoż to ludzkie nie wymyślą głowy?
Nowych klęsk sobie szukają, jak słyszę.
Ej, niebezpieczne z powietrzem frymarki:
Wieluż to z niego postręcało karki!

[...] Otóż i bania idzie znamienita,
Czterema poważnie wzniesiona ramiony,
Lud ją okrzykiem i klaskaniem wita,
We dwa szeregi dla niej ustawiony.
Kępa pospółstwem jak mrowiem okryta,
Pełne są chłopców dęby i jesiony.
Filusia każdy z nich oglądać drze się,
Co go na barkach **Kliodora** niesie.

немца здавалася шляхце незразумелым *horrendum* (жахам, лац. — Л. Л.), а каралеўская пратэкцыя тлумачылася дрэннай звычкай манарха да інішаземцаў. Калі розгалас пра меркаванае вяселле разышоўся па Літве, прыехаў ваявода Хмара і абвінаваціў падкаморага і пана Валадковіча, бо астатні Канстанцыю за свайго сына меціў»³⁸. Канстанцыя адмовіла немцу, сказаўшы, што ніколі замуж за чужаземца не пойдзе. «Немец быў шчыра закаханы і ўпаў у меланхолію, хацеў пакончыць жыццё самазабойствам, але час, які ўсё лечыць, залячыў і гэтую рану»³⁹. У той жа год, пасля Валадковіча, заявіў аб жаданні дамагацца Канстанцыі палкоўнік, а пазней генерал Арлоўскі, які меў пратэкцыю князя Чартарыйскага. Карыстаючыся пасярэдніцтва Залеўскага, войскага ВКЛ, ён звярнуўся да лідскага падкаморага. Але падкамораму не спадабалася і гэтая партыя. Дэмбоўскі пісаў: «Слыжны потым, а ў той час афіцэр інжынер Юліян Урсын Нямцэвіч наўпрост звярнуўся да падкаморага, аднак падкаморы, які быў *pater difficultatum*, калі пра лёс ягоных дачок справа ішла, адмовіў і яму. Арлоўскаму — таму, што стары, Нямцэвічу — таму, што малады!». З ліста падкаморага да дачкі: «Ад нейкага часу часта перапісваюся з панам Нямцэвічам. Малады чалавек, піша добра, але малады. Каму ж вядома, што з яго будзе? Вядома Богу, а я не прарок. Хто можа прадбачыць, што з яго вырасце? Высокі дуб ці крывы глог? Бачу, што жывы як агонь, а ці не будзе занадта запальчывы?». Прыхільнікам Канстанцыі лічыўся і слыжны паэт Шыманоўскі.

Аднак усе гэтыя прыгоды скончыліся тым, што Канстанцыя выйшла замуж за ротмістра кавалерыі нарадовай Дэмбоўскага. Шлюб адбыўся ў Пулавах 29 снежня 1786 г. У наступным годзе княгіня Чартарыйская выбралася ў вандроўку па Еўропе з мэтай заканчэння адукацыі старэйшага сына Адама. Канстанцыя паехала разам з княгіняй. У Парыжы яны спыніліся ў гатэлі «Палац Раял», які быў уласнасцю прынца Арлеанскага (у гатэлі тады жыў надворны маршалак Ржэўскі, старэйшы брат польнага пісара Казіміра Ржэўскага). З Канстанцыяй быў у якасці прыслугі казачок, які не слова не разумеў па-французску, але кожны вечар разгульваў па гатэлі. За ім хадзілі натоўпы цікаўных французай, бо яны прымалі казачка за кітайца. У канцы 1787 г. Канстанцыя вярнулася з Парыжа на дзявятым месяцы цяжарнасці, і праз 3 дні ў яе нарадзілася дачка Цэцылія. А 16 кастрычніка 1789 г. у Пулавах нарадзіўся сын Леан⁴⁰.

Княгіня прадоўжыла падарожнічаць па Еўропе разам Аляксандрай. З канца снежня 1787 г. Аляксандра разам з Ізабэлай Чартарыйскай была ўжо ў Берліне. «Княгіня напрыканцы снежня прыязджае ў Берлін. Ужо памёр Фрыдрых Вялікі, але адносіны (да Чартарыйскай. — Л. Л.) за два гады не змяніліся, і вельмі добры прыём княгіні ў Берліне нельга было зразумець без уліку палітычнай сітуацыі. Кабінет міністраў і каралеўскі двор Берліна ў гэты час спрабаваў здабыць папулярнасць у Польшчы і давер партыі, да якой належаў муж княгіні»⁴¹. На жаль, знайсці дакладную інфармацыю пра выбранне Аляксандры Нарбут сябрам Акадэміі навук у Берліне на пасяджэнні 19 студзеня 1788 г.

³⁸ Dembowski Leon. Moje wspomnienia. Petersburg, 1898. T. I. S. 9–11.

³⁹ Dembowski Leon. Moje wspomnienia. Petersburg, 1898. T. I. S. 12.

⁴⁰ Dembowski Leon. Moje wspomnienia. Petersburg, 1898. T. I. S. 13.

⁴¹ Puławy (1762–1830). Monografia z życia towarzyskiego, politycznego i literackiego na podstawie archiwam ks. Czartoryskich w Krakowie. Opracował Ludwik Dębicki. Lwów, 1887. T. I. S. 255. «W towarzystwie księżny była panna Aleksandra Narbuttówna, młodsza siostra pani Dembowskiej i równie jak ona wychowanica Puław.... przybywa księżna z końcem grudnia do Berlina. Tu już nie żył Fryderyk Wielki, ale stosunki na dworze przed dwoma laty związane, nie uległy zmianie, owszem na dobre przyjęcie księżny nie była może bez wpływu sytuacja polityczna. Wszak gabinet i dwór berliński starał się w tej właśnie porze obradującego sejmu jednać sobie popularność w Polsce i zaufanie stronnictwa, do którego mąż księżny jenerałowej należał».

не ўдалося, але можна выказаць здагадку, што гэтае абранне было дэманстрацыяй павагі да Чартарыйскіх, прызнанне іх сістэмы адукацыі і таленту іх выхаванкі. Нават у значна больш знакамітай Французкай акадэміі (у ёй акадэмікам плацілі неблагія грошы) за 90 гадоў да абрання Аляксандры Нарбут у акадэмію з разлікам на перспектыву і з павагі да бацькі былі прынятыя сямнаццацігадовы сын знакамітага астранома Касіні — Жак, а таксама ягоны пляменнік Джакама Маральдзі⁴².

Берлінская акадэмія, арганізаваная Лейбніцам на пачатку XVIII ст., перажыла заняпад пры «салдацкім каралі» Фрыдрыху Вільгельму I (1688–1740). Пасля яго смерці, пры Фрыдрыху II, фінансаванне акадэміі было значна палепшана, яна была пашыраная і забяспечаная лабараторыяй, для ўдзелу ў кіраванні акадэміяй былі запрошаныя першакласныя навукоўцы. І, такім чынам, к XIX ст. Пруская акадэмія была ўжо аўтарытэтай навуковай установай.

Сямейнае жыццё князеўны Марыі не атрымалася. Нейкі час яна разам з Канстанцыяй жыла ў Варшаве ў кляштары сакраментак, чакаючы разводу з Людвігам Вітэнбергскім. Пасля разводу яны абедзве з'ехалі ў Сянявы — уласнасць князеў Чартарыйскіх, дзе іх чакала Аляксандра Нарбут з сваімі двума пляменнікамі. Леан Дэмбоўскі з гумарам апісваў цётку: *«Мая цётка мела слабое здароўе, але была дзіўна экзальтаванай жанчынай. Умела добра маляваць і любіла займацца жывапісам. Аднак я нічога іншага ў яе на мальбертах не бачыў, як толькі малюнак мора пры заходзе сонца. Купідон на лодцы адплываў, а нявеста на беразе, абаніраючыся на якар, з прагай працягвала да яго рукі. Гэтым купідонам для панні Аляксандры быў стары палкоўнік Цясельскі. Гіменей скончыў нарэшце тыя доўгія амуры (Аляксандра выйшла замуж за палкоўніка ў 1800 г. — Л. Л.), і з'явіўся новы прадмет для мастацтва: два сэрцы гараць на алтары, каля якога у маўчанні ляжыць абсыпаны кветкамі Купідон. Таксама ў Сяняве ў сваім садзе яна разводзіла велізарных птушак — соў — і мела для іх дзевяць вымураваных фрамуг, у якіх вялікія і маленькія совы парабілі сабе гнёзды»*⁴³.

У спасце ў Сянявах бываў Касцюшка і ў адно з наведванняў падарыў ім свае ордэнскія стужкі⁴⁴. А 28 кастрычніка 1792 г., генерал пасля таго як выйшаў у адстаўку, нязгодны са здрадніцкай палітыкай караля Станіслава Аўгуста Панятоўскага, прыехаў у Сянявы на дзень св. Тадэвуша (адзначаецца 28 кастрычніка). Гнанаму генералу былі наладжаныя ўрачыстыя імяніны. На ягоную галаву быў ускладзены вянок, сплецены з галінаў дуба, пасаджанага ў XVII ст. уласнаручна каралём Янам Сабескім пасля перамогі над туркамі пад Венаю. Пры гэтым у гонар героя прагучаў верш «Генералу Касцюшку ў дзень ягоных імянінаў у Сяняве»⁴⁵.

Аляксандра Нарбут удзельнічала ў працы Гарадзенскага сейма. Ю. Крашэўскі ў працы «Польшча падчас трох падзелаў, 1772–1799» пісаў аб прыездзе «панні Нарбутаўны з княжскай Радзівілавай на сойм у Гародню 1793 г.»⁴⁶. І на сойме губернатарам Літвы

⁴² Гл.: Копелевич Ю. Х. Возникновение научных академий. Середина XVII — середина XVIII в. Ленинград, 1974. С. 98.

⁴³ Dembowski Leon. Moje wspomnienia. Petersburg, 1898. Т. I. С. 16–17.

⁴⁴ Гл.: Dembowski Leon. Moje wspomnienia. Petersburg, 1898. Т. I. С. 19.

⁴⁵ Бензьярук Анатолий. Касцюшки-Сяхновіцкія. Гісторыя старадаўняга роду. <http://kamunikat.fontel.net/www/knizki/historia/bienziaruk/kasciuszki/05.htm>

⁴⁶ Kraszewski Józef Ignacy. Polska w czasie trzech rozbiorow, 1772–1799: studia do historyi ducha i obyczaju Warszawa, Nakl. Gebethnera i Wolffa, 1903. Т. 3. 1791–1799, С. 308. «...Pięknością odznaczały się, podskarbina litewska Ogińska, hr. Potocka, kasztelanowa Ożarowska, księżna Czetwertyńska, baronówna Heiking, panna Narbutt przybyła z księżną Radziwiłłową, i wiele innych. Mnóstwo panien szukało mężów na tych ruinach. Była to chwila, gdy z Francji przybyły mody greckie, suknie przezroczyście, podpinane, wdzie-

расейскім генералам Рапніным, «нягледзячы на стары ўзрост, кіравала прыгожая і разумная панна Нарбутоўна са сваім бацькам, пра што ўсе казалі ўголос, і ён [Рапнін] часам быў настолькі чалавечны, што менавіта ў гэтыя гады... яго пахваліў Карпінскі»⁴⁷.

Пра Аляксандру і Войцеха Нарбутаў на Гарадзенскім сейме пісаў і Рэймант⁴⁸. Але ён замест «Нарбутоўна» (Narbuttówna) пісаў «Нарбутова» (Narbuttowa), відавочна, палічыўшы Аляксандру і Войцеха Нарбутаў мужам і жонкай.

Гаротны лёс Рэчы Паспалітай Аляксандра не змяніла, але відаць, што гэтыя адносіны адгукнуліся старому расейцу падчас знаходжання на Лідчыне ўжо пасля падзелу краіны. У той час сярод лідскай шляхты была пашыраная гульня, падчас якой шляхціцы ў залежнасці ад таго, хто галоўны ў сям'і, дзяліліся на «войска Лясковіча» і «войска Валёвай». Справа ў тым, што ў Лідскім павеце быў заможны стараста Валь, уладар Ішчалны, Голдава і іншых вялікіх гаспадарак. Ён ужо у сталым веку ажаніўся з паннай з Шукевічаў і быў ў яе так закаханы, што перад шлюбам апісаў на жонку ўсю сваю маёмасць. Пані Валёва была досыць энергічнай жанчынай і праз некаторы час самастойна кіравала не толькі маёнткам, але і асобай мужа, пра існаванне якога ўсе пачалі забывацца, бо ў размовах упаміналі толькі пані Валёву. Аднаго разу, калі ў маёнтку былі госці, Валь некалькі разоў паспрабаваў падтрымаць гутарку, аднак адна з гасцяў цішком запыталася ў Валёвай: «Як завуць гэтага старога, напэўна, гэта эканом пані?» І тая, пачырванеўшы, працадзіла скрозь зубы: «Гэта мой муж». Сястра ж пані Валёвай была замужам за Каралем Лясковічам. Лясковіч быў чалавек небагаты, але меў добры розум і моцную волю. Сваёй жонкай кіраваў дэспатычна. Прыкладна гэтак жа, як Валь у жонкі, яна не мела аніякага голасу. Абедзве пары жылі разам, бо Лясковіч быў даверанай асобай Валёвай і займаўся яе гаспадарчымі справамі. Кароль Нарбут, лідскі крайчы і земскі пісар, будучы чалавекам вясёлага характару, падзяліў сваіх жанатых землякоў на два войскі: «войска Валёвай» і «войска Лясковіча». Усе мужчыны, якія былі пад абцасам у жонак, і тыя, што паслухмяна выконвалі жаночыя загады, адносіліся да афіцэраў войска Валёвай. Нарбут дзеля смеху, выпісаў патэнты ў гэтыя войскі.

У 1796 г. расейскі фельдмаршал Рапнін пачаў будаваць дарогі у Літве, у тым ліку і з Ліды на Гародню⁴⁹, і, верагодна, таму гасцяваў у Лідзе. Старога зацікавілі чуткі пра незвычайныя лідскія войскі. Аднойчы на балі ў вёсцы Перапечыца Рапніна пазнаёмілі з крайчым Нарбутам. Падчас знаёмства Рапнін сказаў: «Я з'яўляюся фельдмаршалам⁵⁰ расейскай арміі і меў бы задавальненне даведацца пра той тытул, які я мог бы мець у войску, створаным панам Нарбутам». На што Нарбут адказаў: «Гэта будзе залежыць ад заслуг Вашай княжацкай светласці, заўважаных на адпаведным полі славы, прызначаным выключна для гэтых войскаў». Праз нейкі час дамы намовілі княжну Рапніну

wane bez koszuli, obnażone nóżki pierścieniami okryte... Markiza Lullie, jakoby emigrantka francuzka, znakomitej rodziny, pierwszą się zjawiała w Warszawie w tym stroju... stan natury przypominającym. W Grodnie również ją, jak jej brylanty wielbiono».

⁴⁷ Kraszewski Józef Ignacy. Polska w czasie trzech rozbiorów, 1772–1799: studia do historii ducha i obyczaju Warszawa, Nakł. Gebethnera i Wolffa, 1903. T. 3. 1791–1799, S. 606. // «Stary Repnin, którym, pomimo wieku rządziła piękna panna Narbuttówna i zręczny jej ojciec, o czym głośno mówiono, okazywał się czasami tak ludzkim, że — właśnie w tych latach, jako wielce dobroczynną istotę opiewał go — Karpiński...».

⁴⁸ Гл.: Reymont Władysław. Ostatni Sejm Rzeczypospolitej. S. 48.185. http://www.pbi.edu.pl/book_reader.php?p=1931

⁴⁹ Szymielewicz Michał. Białohruda // Ziemia lidzka. Kwiecień, 2001 r. Nr 2(45).

⁵⁰ Імператар Павел 18 лістапада 1796 г. прысвоіў 62-летняму Рапніну чын генерал-фельдмаршала, а ў 1798 г. звольніў яго са службы. Гэта таксама дазваляе датаваць падзеі ў Перапечыцы 1796–1798 гг.

падысці да мужа, які гуляў у карты, і палашчыць яго па твары, што яна і зрабіла. Прайшло некалькі хвілін, і камердынер прынёс вялікі запячатаны пакет, які падаў князю. Рапнін неадкладна адкрыў пакет і знайшоў у ім патэнт на чын падхарунжага «войска Валёвай». Задаволены, ён, схаваўшы гэты патэнт, сказаў, што далучыць яго да іншых сваіх патэнтаў з вайсковымі тытуламі і ўзнагародамі⁵¹. Думаю, што будзе карэктна выказаць здагадку аб тым, што лідскі крайчы Нарбут такім чынам нагадаў Рапніну пра ягоны ўдзел у падзеле Рэчы Паспалітай і захапленне Аляксандрай Нарбут.

За ўдзел у паўстанні Касцюшкі ў 1794 г. у Дэмбоўскіх былі канфіскаваныя ўсё маёнткі на Украіне, і Чартарыйскія падаравалі ім невялікі фальварак Пажуг за адну мілю ад Пулаў. Увесну 1800 г. Канстанцыя Дэмбоўская з мужам прыехала жыць у гэты фальварак, куды схаваўся ад расейцаў і ўсе астатнія з Нарбутаў. З 1796 г. тут ужо жылі «*дзве сястры маёй маці — панны Аляксандра і Тэжля, брат Войцех Нарбут... Панна Аляксандра хутка выйшла замуж за палкоўніка Цясельскага і пераехала да яго ў Самокленскі (недалёка, на ўсход ад Пулаў)*», — пісаў Леан Дэмбоўскі⁵². Такім чынам, у 1800 г. Аляксандра выйшла замуж за Станіслава Цясельскага (Stanisław Ciesielski, 1750–1823) і стала Аляксандрай Цясельскай. «*Палкоўнік Цясельскі — стары з “салодкім” характарам, моцна ўлюблены ў батаніку, пэўны час быў наглядаў за адукацыяй сыноў князя. Ва ўзнагароду за ягоныя заслугі князь пажыццёва аддаў яму прыгожы фальварак Самокленскі, каштоўны больш не зямлёй, а вялікімі і прыгожымі лясамі. Нягледзячы на тое што ўладанне фальваркам было толькі пажыццёвым, Цясельскі пабудаваў там ладны мураваны дом, заклаў вялікую аранжарэю і сад з рэдкімі раслінамі. На рэчках пабудаваў шлюзы, паставіў млын, тартак, заснаваў вёску Сыры, даглядаў лясы. Пасля яго Самокленскі падвоілі свой сабекошт*»⁵³.

Менавіта ў Самокленсках прайшлі апошнія гады жыцця Аляксандры. Памерла яна ў 1803 г., і, верагодна, пахавана недзе недалёка ад фальварка мужа.

Аляксандра Нарбут была часткай інтэлектуальнай эліты Рэчы Паспалітай і пасля таго, як гэтай дзяржавы не стала, пачала жыць прыватным жыццём. Жанчына-акадэмік была добра вядомая сваім сучаснікам і даследчыкам першай паловы XIX ст., але ў наш час засталася невядомай нават для сваіх землякоў. Нараджаюцца і сыходзяць у нябыт дзяржавы, але памяць пра першую і адзіную ў гісторыі горада Ліды жанчыну-акадэміка павінна жыць.

Леанід ЛАЎРЭШ

⁵¹ Гл.: Narbutt Miron Bronisław. Armije małżeńskie // Ziemia lidzka. 2002. № 1(48).

⁵² Dembowski Leon. Moje wspomnienia. Petersburg, 1898. Т. I. S. 40.

⁵³ Dembowski Leon. Moje wspomnienia. Petersburg, 1898. Т. I. S. 100–101.